

ПЕДАГОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ ЯК ЧИННИК ВИЯВУ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ ВЧИТЕЛЯ

У статті розглянуто сутність та функції педагогічної рефлексії. Охарактеризовано рівні педагогічної рефлексії, обґрунтовано роль рефлексії як чинника вияву творчого потенціалу особистості вчителя.

***Ключові слова:** суб'єктність, педагогічна діяльність, педагогічна рефлексія, професійна самосвідомість, ранг педагогічної рефлексії.*

Процеси демократизації та гуманізації сучасної освіти потребують компетентного вчителя, здатного до розв'язання стратегічних завдань для створення психологічного простору для розвитку особистості учнів у навчально-виховному середовищі. Існуючі уявлення про психологічні особливості педагогічної діяльності, яка відбувається за законами спілкування, свідчать про значущість особистісних утворень вчителя, зокрема, його ціннісних орієнтацій, професійних установок, особливостей професійної самосвідомості. У зв'язку з цим дослідження ролі педагогічної рефлексії набуває особливої актуальності.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні педагогічної рефлексії як чинника вияву творчого потенціалу особистості вчителя в системі вирішення професійних завдань.

Вперше поняття про рефлексію було розкрито представниками філософської науки. Це явище тлумачилось як процес розуміння людиною того, що відбувається в її свідомості. В межах інтроспективної психології рефлексія розглядалась як джерело знань людини про свій внутрішній світ, який не має зв'язків із чуттєвим пізнанням. Узагальнюючи підходи до розуміння феномену рефлексії, А. Огурцов визначає наявність двох основних традицій: філософсько-гносеологічної та герменевтико-екзистенційної. У філософсько-гносеологічній традиції рефлексія розглядається як «мислення про мислення», яке зробило об'єктом пізнання саме себе. Герменевтико-екзистенційний підхід аналізує механізми та способи функціонування рефлексії у контексті спілкування як процес розуміння себе та іншого, формування образів свого та чужого «Я».

На думку В. Слободчикова, проблема рефлексії є проблемою визначення свого способу життя [15, с. 181]. Автор розрізняє два основних способи існування людини. По-перше, життя як природний процес, у середині якого знаходиться людина і її активність регулюється зовнішньою рефлексією, котра формує феноменологічний план свідомості, заповнений продуктами колективної свідомості, що усвідомлюються як зміст свого «Я». По-друге, життя, в якому людина виходить за межі його безперервного процесу, де свідомість активується внутрішньою рефлексією. С. Рубінштейн так описує роль рефлексії в такому способі життя: «Вона ніби зупиняє неперервний процес життя і виводить людину за його межі. Людина наче займає позицію над життям. Це вирішальний поворотний момент. Тут починається або шлях до душевної спустошеності, нігілізму, морального скептицизму, цинізму (або в менш гострих формах до моральної нестійкості), або інший шлях – до побудови морального людського життя на новій, свідомій основі. З появою рефлексії пов'язане філософське осмислення життя» [12, с. 348].

В сучасних дослідженнях рефлексія розглядається у зв'язку з проблемою творчості. Так, І. Семенов, С. Степанов [13] вивчають рефлексію у процесі розв'язання творчих завдань. Творчий процес вимагає від людини адекватного рефлексивного способу здійснення «Я», виходу за межі себе, мобілізації ціннісних та інтелектуальних ресурсів. Розв'язання проблемної ситуації та подолання когнітивного конфлікту можливі за рахунок створення особистісно-інтелектуальної цілісності «Я». Тобто творчий процес передбачає переосмислення людиною як образів предметної ситуації задачі, так і образів особистості, з якими ототожнює себе «Я» під час переживання конфлікту. Результатом цього процесу є виникнення нових психічних утворень, пов'язаних із продуктивною самозмінюю і саморозвитком. І. Семенов і С. Степанов зазначають, що такий підхід дозволяє розуміти рефлексію як процес переосмислення. Залежно від предмету переосмислення розрізняється інтелектуальна й особистісна рефлексія.

Г. Щедровицький визначає рефлексію як процес і структуру діяльності та як механізм природного розвитку діяльності [18]. Він розвивав положення про вивчення рефлексії з позиції ідеї кооперації діяльностей. На основі цієї ідеї будується схема «рефлексивного

виходу» за межі діяльності у випадку неможливості її здійснення. Так, при виникненні ускладнень суб'єкт діяльності здійснює рефлексію, яка передбачає зупинення діяльності й розгортання аналізу «старої» діяльності. Перейшовши в позицію нової діяльності, суб'єкт знаходить засоби створення смислів, які надають йому змогу зрозуміти й описати попередню активність. Друга діяльність поглинає першу як матеріал. Механізм поглинання дозволяє будувати системи кооперації діяльнісних позицій. М. Алексєєв, В. Рубцов, А. Тюков, Г. Щедровицький вважають, що колективне розв'язання проблем в організаційних системах найкраще демонструє виникнення рефлексивних процесів. Специфіка цих процесів зумовлюється різноманітними ситуаціями (пізнавальними, моральними, поведінковими) соціального буття людини, які вимагають розвиненого вміння скоординувати свою автономну дію з діями інших. Продовженням цієї традиції вивчення рефлексії є теоретико-експериментальні дослідження М. Найденова феномену груп-рефлексії [11].

Значну увагу явищу рефлексії надають розробники суб'єктного підходу до вивчення особистості. На думку В. Слободчикова, рефлексія є центральним феноменом суб'єктності. В. Лефевр за допомогою математичних розрахунків висунув положення про зміст свободи вибору особистістю, провідну роль в якому відіграє рефлексія. Автор розвиває ідею про структурну природу рефлексії, яка існує як багаторівневий процес відображення «Я» та іншого в ситуації взаємодії.

Розробляючи рефлексивно-діяльнісний підхід до розуміння феномену свободи, О. Кузьміна зазначає, що рефлексія забезпечує пошук особистісного смислу як засобу подолання перешкод у системі діяльності. Цей пошук здійснюється за допомогою аналізу багатьох цінностей. Кожна цінність співвідноситься з «Я» та конкретною ситуацією, переживається в цьому співвідношенні та завершується вибором однієї з них [5, с. 186]. Ідея авторки співзвучна відомому висловлюванню В. Франкла про те, що людина як духовна істота піднімається над ситуацією, долає свою одиничність, змінює ставлення до ситуації внаслідок знаходження смислу. В процесі пошуку смислу людина відкриває для себе такі цінності, як творчість, свобода думки, добро, любов, захист власної гідності. Рефлексія знаходить своє відображення також у процесах

соціальної взаємодії. У психології цей бік рефлексії прийнято називати соціальним. Відомо, що в кінці XIX століття Дж. Холмс описав механізм соціальної рефлексії на прикладі спілкування Джона і Генрі. В концепції символічного інтеракціонізму Дж. Міда соціальна рефлексія аналізується у зв'язку з механізмами формування уявлень про людину з боку «генералізованого іншого». Дж. Мід включає рефлексивні компоненти в структуру «образу Я» (me) та визначає їх контролювальні функції по відношенню до творчих складових «Я» (і). Сучасні дослідники розглядають соціальну рефлексію в значно ширшому діапазоні соціально-психологічних характеристик особистості [9].

Отже, поняття рефлексії розглядалося представниками психологічної науки у зв'язку з вивченням достатньо широкого кола психічних явищ. Так, рефлексія визначалась як: пояснювальний принцип розвитку пізнавальних процесів, механізм самосвідомості, специфічний вид пізнання, рівень ієрархічно організованого мислення та механізм саморозвитку особистості, механізм виникнення нової діяльності, процес створення віртуальних світів і умова досягнення свободи особистості, метасистемний рівень організації психіки, на якому вона стає сама для себе предметом власної регуляції.

Огляд підходів до розуміння явища рефлексії у психологічній науці дозволяє здійснити такі узагальнення. Рефлексія розглядається як функція свідомості, спрямованої на самопізнання певних перешкод, що виникають у предметній діяльності, соціально-психологічній взаємодії або проблемній ситуації. Ця функція активується внаслідок загострення внутрішніх і зовнішніх суперечностей, за наявності когнітивного конфлікту й забезпечує зміну позиції особистості до себе як суб'єкта пізнання, діяльності й спілкування. Продуктом рефлексії є пошук і створення особистістю нових смислів, цінностей як якісних складових самосвідомості особистості, що істотно змінюють її ставлення до себе, до інших і предметної ситуації. Результатом рефлексії є особистісний розвиток, формування суб'єктності як творчого ставлення до життєвого шляху.

Визначені положення про природу рефлексії стали теоретичною основою для розуміння особливостей рефлексії педагога в професійній діяльності. Характеристика рефлексії у структурі

педагогічної праці представлена у дослідженнях Н. Амінова, І. Зимньої, К. Кашапова, Н. Кузьміної, Ю. Кулюткина, А. Маркової, Л. Мітіної, С. Мусатова, В. Семиченко, С. Степанова та ін.

Аналіз джерел свідчить про неоднозначність розуміння онтологічних аспектів рефлексії педагога в теоретико-прикладних дослідженнях. Так, у межах структурно-функціонального підходу до аналізу педагогічної діяльності Н. Кузьміна розглядає рефлексію як психічний процес, що обслуговує гностичний, конструктивний, організаційний, комунікативний і проектувальний компоненти діяльності вчителя [6]. А. Маркова, спираючись на розуміння особистості вчителя як суб'єкта педагогічної діяльності та суб'єкта спілкування, розглядає рефлексію у зв'язку з певними групами педагогічних умінь [7]. Л. Мітіна характеризує педагогічну рефлексію як професійно-значущу властивість особистості, яка входить до групи рефлексивно-перцептивних здібностей вчителя [8]. І. Зимня пов'язує педагогічну рефлексію з професійною самосвідомістю вчителя як суб'єкта педагогічної діяльності, соціально відповідального за виховання та навчання інших людей [2]. Особливої уваги заслуговує підхід до розгляду педагогічної рефлексії, представлений у дослідженнях Ю. Кулюткина [10]. Автор розвиває ідею про необхідність розуміння психологічної структури діяльності вчителя як процесу рефлексивного управління діяльністю учня, головним завданням якого є постановка учня в позицію активного суб'єкта власної діяльності, розвитку в нього здатності до самоуправління. Отже, з позиції методології та логіки діяльність вчителя є метадіяльністю відносно діяльності учня. Процес кооперації діяльності вчителя й учня забезпечує не тільки досягнення спільної мети, але є умовою розвитку саморегуляції та самозміни особистості учня та вчителя.

З позиції метапідходу до розуміння природи педагогічної діяльності, рефлексія та рефлексивні процеси включені в усі її компоненти. Так, вони виявляються: у розробці предметного змісту діяльності учнів, що потребує, з одного боку, визначення змісту навчального матеріалу, з іншого – відображення вікових та індивідуальних особливостей його сприймання та засвоєння учнями; побудови форм спільної діяльності під час опанування основних дидактичних завдань; усвідомлення педагогом власної діяльності, коли сама діяльність виступає для вчителя як спеціальний предмет

аналізу, осмислення та оцінки. Ю. Кулюткин зазначає, що необхідність рефлексивного ставлення до власної діяльності викликана тим, що індивідуальна діяльність вчителя набуває результативності лише в загальній системі навчально-виховної роботи школи як соціального інституту. Педагогічна рефлексія вчителя забезпечує як об'єктивацію власного досвіду, так і розуміння досвіду інших [10, с. 77-78].

Отже, аналітичний огляд поглядів на сутність рефлексії в педагогічній діяльності показав неоднозначність розуміння її змісту, функцій, феноменології. Невідповідність у оцінках щодо рефлексії є наслідком різних теоретичних моделей структури педагогічної діяльності та особистості вчителя. Так, рефлексія розуміється як: окрема властивість особистості; педагогічне вміння; функціональний компонент педагогічної діяльності; вияв професійної самосвідомості педагога; принцип організації педагогічної діяльності як метадіяльності.

На нашу думку, вихідною позицією щодо розгляду педагогічної рефлексії є розуміння сутності педагогічної діяльності як кооперації діяльностей суб'єктів навчально-виховного процесу, результатом якої є становлення їх суб'єктності (С. Рубінштейн, Г. Щедровицький, Ю. Кулюткин). Центральним елементом кооперації діяльностей суб'єктів педагогічного процесу є соціально-психологічна взаємодія як система взаємоспрямованих дій, що породжують їхні взаємозв'язки, спільні переживання, викликають зміни в позиціях, установках, когнітивних утвореннях і поведінковій активності. Змістовна складова цієї взаємодії виявляє систему ставлень учасників до навчально-виховного процесу як соціально заданої діяльності, що здійснюється в певному соціокультурному контексті та виявляється в рефлексивних позиціях. Провідна роль у організації взаємодії в педагогічній ситуації належить педагогу.

Спираючись на результати теоретико-експериментальних досліджень [10; 17], ми розглядаємо рефлексивні позиції педагога як особистісне утворення, яке забезпечує осмислення функцій, пов'язаних із предметним змістом самої діяльності (гностичної, навчальної, виховної, соціально-педагогічної, самоосвітньої) та визначає функціонування ціннісно-сміслової сфери особистості, яка виявляється в системі її ставлень до професійної діяльності.

Таким чином, у широкому розумінні педагогічна рефлексія вчителя – система мовно-мисленневих процесів, що забезпечують функціонування професійної самосвідомості, реалізацію цілей навчання, виховання в системі педагогічної взаємодії. Педагогічна рефлексія виявляється в рефлексивних позиціях як станах самосвідомості, спрямованих на відображення власних дій, переживань та дій і переживань інших суб'єктів педагогічної взаємодії. Ці стани пов'язані з наявністю когнітивного конфлікту або гострого протиріччя, яке унеможлиблює реалізацію педагогічних цілей наявними способами та знаннями. Функція рефлексії полягає у переосмисленні педагогом своїх стратегій і прийомів педагогічної взаємодії. Результатом цього переосмислення є не тільки вибір суб'єктивно нових технологічних прийомів педагогічної взаємодії, але й зміна ставлення як до учнів, так і до власної особистості. Отже, рефлексія вчителя є своєрідним інструментом для визначення обмежень у прояві «самості» вчителя в системі професійної діяльності. Іншими словами, функція рефлексії виявляється у стимуляції процесу професійної ідентичності особистості вчителя. За допомогою рефлексії вчитель має змогу не тільки зрозуміти межі власного професійного досвіду, але й визначити його цінність для себе та педагогічної спільноти.

Рефлексивні процеси забезпечують інтеграцію суб'єктних просторів буття особистості вчителя як суб'єкта діяльності, відносин і пізнання, обумовлюють цілісність професійного «Я», сприяють становленню професійної самосвідомості.

У ситуаціях, які мають суттєві перешкоди в реалізації професійних завдань, рефлексія забезпечує пошук нового смислу та формування нових цінностей, що дозволяють долати професійні деформації, сприяють формуванню нових суб'єктних якостей педагога, є фактором професійного розвитку.

Результати теоретико-експериментальних досліджень свідчать про наявність рівнів рефлексії або рангів [5]. Ранг рефлексії має зв'язок із мірою свободи особистості, її здатністю до самозмін і духовного зростання. Він характеризує міру сформованості особистості вчителя як суб'єкта педагогічної діяльності та суб'єкта власного внутрішнього світу. Спираючись на підхід С. Джанерьян [1] щодо розуміння структури професійної самосвідомості, ми визначили ранги рефлексивних позицій педагога

в системі професійної діяльності. Відповідно до означеного підходу критерієм для класифікації рефлексивних позицій було обрано рівень сформованості професійної самосвідомості педагога, що виявляє його ціннісно-сміслову ставлення до професійної діяльності як до засобу, цілі або цінності.

Нульовий ранг рефлексії свідчить про здатність вчителя організувати та здійснювати початково-виховний процес на рівні організації навчальної діяльності учнів, яку він сприймає як складову власної діяльності. Це може виявлятися, наприклад, в тому, що при реалізації процесу таксації педагогічних цілей не враховується індивідуальні особливості учнів, їх готовність до прийняття навчальних цілей. Центральною фігурою педагогічної взаємодії є сам вчитель. Дії учнів сприймаються як вторинні, похідні, залежні від дій учителя. Вчитель усі труднощі та перешкоди в реалізації професійних завдань пов'язує із зовнішніми обставинами. Цей ранг рефлексії є виявом ставлення до професійної діяльності як засобу.

Перший ранг педагогічної рефлексії характеризується орієнтацією педагога на відображення та розуміння переживань і думок усіх учасників навчально-виховного процесу. Цей ранг визначається також тим, що сам учитель сприймає себе з позиції соціально заданих професійних нормативів. Наприклад, як послідовника розвивального методу навчання, або прибічника проблемного навчання. Труднощі та перешкоди в реалізації професійних завдань учитель пов'язує з порушенням ним технології роботи. В межах зазначеного рангу вчитель виконує функцію засобу в досягненні мети професійної діяльності.

Другий ранг педагогічної рефлексії виявляється у здатності до суб'єкт-суб'єктної взаємодії в організації навчально-виховного процесу. Важливою ознакою цього рівня педагогічної рефлексії є готовність учителя переосмислювати професійно-особистісні цінності у вимірі духовних і соціокультурних цінностей. На цьому рівні професійна діяльність асоціюється з образом життя та повною самоактуалізацією особистості. Діяльність учителя має творчий характер, він виступає як автор власної технології організації початково-виховного процесу, що акумулює досягнення передового педагогічного досвіду та сприяє вияву всіх потенційних можливостей особистості учня. Труднощі та перешкоди в реалізації

професійних завдань вчитель сприймає як можливість самозмін і самовдосконалення. Саме цей рівень педагогічної рефлексії дозволяє виявити особистісний потенціал учителя та забезпечити оптимальні умови для педагогічної творчості.

Отже, розуміння сутності педагогічної діяльності як кооперації діяльностей суб'єктів навчально-виховного процесу та визначення їх взаємодії як центрального елементу цієї кооперації дозволяє розглянути педагогічну рефлексію як систему процесів, що забезпечують аналіз цілей, завдань, способів, прийомів і предметного змісту самої педагогічної діяльності, викликають трансформацію особистісного ставлення до себе та інших учасників педагогічної взаємодії. Педагогічна рефлексія активізується за наявності когнітивного конфлікту або гострого протиріччя, яке унеможлиблює реалізацію педагогічних цілей учителем наявними способами та знаннями. Рефлексивні процеси забезпечують усвідомлення обмежень і перешкод в організації власної діяльності та викликають самозміни й саморозвиток особистості. Базова функція педагогічної рефлексії виявляється в стимуляції процесу професійної ідентичності особистості вчителя. За допомогою рефлексії вчитель має змогу не тільки зрозуміти межі власного професійного досвіду, але й визначити його цінність для себе та педагогічної спільноти. Рефлексивні процеси забезпечують інтеграцію суб'єктних просторів буття особистості вчителя, сприяють становленню професійної самосвідомості. Педагогічна рефлексія забезпечує пошук нового смислу та формування нових цінностей, що дозволяє вчителю долати професійні деформації, є фактором його професійного розвитку. Рівень розвитку педагогічної рефлексії характеризується її рангом і визначається сформованістю професійної самосвідомості педагога. Ранги педагогічної рефлексії мають зв'язок із ціннісно-смісловим ставленням до професійної діяльності як до засобу, цілі або цінності та виявляють міру прояву суб'єктності вчителя в професійній сфері.

Список використаної літератури

1. Джанерьян С.Т. Профессиональная Я-концепция и карьера личности / Светлана Тиграновна Джанерьян // Психология личности / Под. ред. П.Е. Ермакова, В.А. Лабунской. – М. : Эскмо, 2007. – С. 405-441.

2. *Зимняя И.А.* Педагогическая психология : учеб. для вузов / Ирина Алексеевна Зимняя. – М. : Логос, 2000. – 383 с.
3. *Знаков В.В.* Психология человеческого бытия как новая отрасль знания / В.В. Знаков // Психология личности / Под. ред. П.Е. Ермакова, В.А. Лабунской. – М. : Эскмо, 2007. – С. 106-130.
4. *Карпов А.В.* Психология рефлексивных механизмов деятельности / А.В. Карпов. – М. : ИП РАН, 2004. – 278 с.
5. *Кузьмина Е.И.* Психология свободы: теория и практика / Е.И. Кузьмина. – СПб. : Питер, 2007. – 336 с.
6. *Кузьмина Н.В.* Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н.В. Кузьмина. – М. : Педагогика, 1990. – 119 с.
7. *Маркова А.К.* Психология труда учителя / А.К. Маркова. – М. : Просвещение, 1993. – 192 с.
8. *Митина Л.М.* Психология труда и профессионального развития учителя / Л.М. Митина. – М. : Логос, 2004. – 320 с.
9. *Москаленко В.В.* Соціальна психологія / В.В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
10. Мышление учителя: Личностные механизмы и понятийный аппарат / Под ред. Ю.Н. Кулюткина, Г.С. Сухобской. – М. : Педагогика, 1990. – 104 с.
11. *Найдьонов М.И.* Проблема суб'єкта в психології рефлексії / М.И. Найдьонов // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В.О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 197-230.
12. *Рубинштейн С.Л.* Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М.: Просвещение, 1976. – 416 с.
13. *Рябикина З.И.* Личность как субъект бытия и со-бытия / З.И. Рябикина // Психология личности / Под. ред. П.Е. Ермакова, В.А. Лабунской – М. : Эскмо, 2007. – С. 132-166.
14. *Семенов И.Н., Степанов С.Ю.* Рефлексия в организации творческого мышления и саморазвития / И.Н. Семенов, С.Ю. Степанов // Вопросы психологии. – 1983. – №2. – С. 35-42.
15. *Слободчиков В.И., Исаев Е.И.* Психология человека. Введение в психологию субъективности / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М. : Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
16. Сучасний вчитель як суб'єкт педагогічної комунікації / За ред. С.О. Мусатова. – К. : Наукова думка, 2003. – 96 с.
17. *Степанов С.Ю.* Принципы рефлексивной психологии педагогического творчества / С.Ю. Степанов, Г.Ф. Похмелкина, Т.Ю. Колошина, Т.В. Фролова // Вопросы психологии. – 1991. – №5. – С. 5-15.
18. *Щедровицкий Г.П.* Коммуникация, деятельность, рефлексия / Г. П. Щедровицкий // Исследования рече-мыслительной деятельности. – Психология. – Вып. III. – Алма-Ата : Изд-во Казахского пед. ин-та, 1974. – С. 12-28.

Елена Мирошник

**ПЕДАГОГЕСКАЯ РЕФЛЕКСИЯ КАК ФАКТОР ПРОЯВЛЕНИЯ
ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ЛИЧНОСТИ УЧИТЕЛЯ**

В статье рассмотрена сущность и функции педагогической рефлексии. Представлена характеристика уровней педагогической рефлексии. Обоснована роль рефлексии как фактора проявления творческого потенциала личности учителя.

Ключевые слова: субъектность, педагогическая деятельность, педагогическая рефлексия, профессиональное самосознание, ранг педагогической рефлексии.

Olena Miroshnyk

**PEDAGOGESKAYA REFLECTION AS A FACTOR MANIFESTATIONS
CREATIVITY OF INDIVIDUALS TEACHER**

The analysis of teacher's pedagogical reflection based on the existential approach to the nature of psychic is represented.

Key words: subjectivity, existence, pedagogical activity, pedagogical reflection.

Одержано 05.11.2011 р.